

a wooden base. The authors consider this subject which was primarily gripped in the right hand of the deceased to be a «rod», a symbol of power. An assumption is made that the published burial belonged to a representative of the civil power or to a priest (zhrets). The authors have advanced a new conclusion that all the Stribnaja relics of the Volga territory are within the frames of a rather short period of time and do not exceed the limits of the 16th cent. B. C.

Одержано 12.06.1991

КЛЕЙНОДИ ЗРУБНОГО СУСПІЛЬСТВА

В. В. Отрощенко

Публікація на сторінках «Археології» комплексу з «жезлом» зрубної культури (див. статтю А. Ю. Іванова та Ю. І. Колєва) дозволила по-новому оцінити й інтерпретувати низку кістяних, рогових, бронзових та кам'яних виробів не зрозумілого досі призначення. Віднесення їх до категорії клейнодів, тобто відзнак та атрибутів влади¹, дає змогу конкретизувати наші уявлення про соціальну структуру зрубного суспільства.

Кілька років тому автор спробував реконструювати нагайку зрубної культури на підставі знахідок кістяних рукояток в одних похованнях та головок (наконечників) — в інших². На сьогодні ми маємо практичне підтвердження запропонованої реконструкції. Відкрита самарськими археологами річ справді мала відповідні руків'я та наконечник, але за рахунок дерев'яної основи виявилась удвоє довшою, ніж гадалося (80 см). Небіжчик тримав знайдений предмет правою рукою, що розходиться з припущенням про кріплення «нагайки» до пояса³. Інтерпретація А. Ю. Івановим та Ю. І. Колєвим відкритого «жезла», як символу влади фактично і логічно обґрунтована й не викликає сумніву. Перша розвідка у цьому напрямку була проведена нещодавно⁴, але публікація комплексу з Красносьолок дає підстави для глибшого вивчення набору атрибутів влади у племен зрубної спільності.

Спочатку розглянемо конструкцію «жезла» в цілому: 6 рогових елементів руків'я загальною довжиною — 133,5 мм, дерев'яний стрижень-стовбур — близько 500 та 2 елементи наконечника — 153 мм. Отже, загальна довжина предмета — 786,5 мм, діаметр — 16 мм (рис. 1, 1). В усіх відомих випадках основна частина «жезла» виготовлялась з дерева. Можна припустити, що виготовлялись і суцільнодерев'яні вироби такого призначення, але практично їх можна зафіксувати лише за роговими, кістяними чи металевими елементами оздобы. Звичайно, у похованнях зустрічається лише один елемент оздобы і зрідка 2—3. Маючи за еталон «жезл» з Красносьолок та зважаючи на розміщення його у могильній ямі, можна досить точно встановити місце знаходження того чи іншого елемента на клейнодах з інших поховань. А. Ю. Іванов та Ю. І. Колєв наводять інформацію щодо 22-х поховань з деталями «жезлів». Насправді ж їх значно більше. Так, на Україні наконечники «жезлів» зафіксовані біля с. Ювілейне Цюрупинського р-ну Херсонської обл. (к. 1, п. 11; рис. 1, б)⁵, с. Привітне Слов'янoserбського р-ну Луганської обл. (к. 2, п. 1)⁶, с. Терни Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (гр. II, к. 2, п. 2)⁷. При публікації останнього комплексу функція кістяного виробу з отвором не була визначена, а згодом стала розглядатися як деталь нагайки⁸. Кістяне кільце від руків'я та кам'яна булава походять із зруйнованого

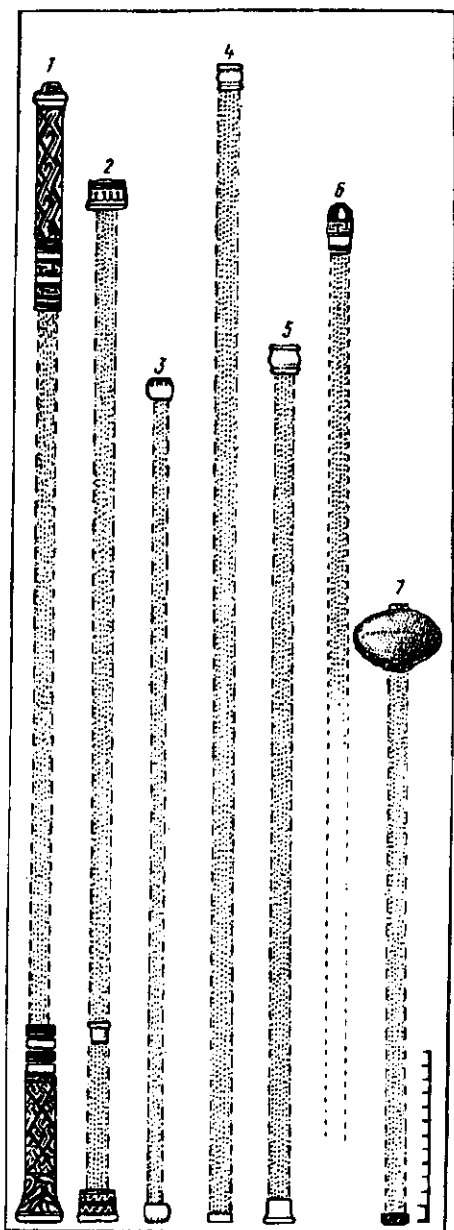

Рис. 1. Реконструкції клейнодів з поховань зрубної культури. Крапками та пунктирними лініями передані дерев'яні частини «жезлів»: 1 — Красносьолки; 2 — Пасекове; 3 — Підгірне; 4 — Ягідне; 5 — радгосп «Солнечний»; 6 — Привітне; 7 — Бикове (Художник П. Корнієнко).

Цікава інформація щодо кістяних руків'я та наконечника нагайки пов'язана з розкопками в урочищі Орлине Болото Новоусманського р-ну Воронежської обл. (к. 2, п. 1)²⁸.

Загалом вдалося зібрати інформацію про 50 комплексів з деталями «жезлів» чи нагайок. Строкатість матеріалу свідчить, що вироби такого гатунку були досить індивідуалізованими. Помітна відсутність суворих стандартів. Це стосується, зокрема, довжини клейнодів. Її можна встановити там, де зафіксована на місці позиція руків'я та наконечника. У п. 9, к. 5 біля с. Пасекове Воронежської обл. відстань між крайніми кільцями дорівнювала

поховання біля с. Пришиб Слов'яносербського р-ну Луганської обл. (к. 2, п. 40)⁹. Аналогічна кістяна річ зафіксована у к. 2 біля с. Скорнякове Липецької обл. на Середньому Дону¹⁰. У могильнику біля оз. Ільмень Поворинського р-ну Воронежської обл. (к. 6, п. 7) було руків'я, виготовлене із згорнутої трубкою бронзової платівки¹¹. На Нижньому Дону кістяна деталь руків'я виявлена у могильнику Ясирів-1 Волго-Донського р-ну Ростовської обл.¹²

Особливо багато таких знахідок на пам'ятках зрубної культури Поволжя. Астраханська обл.: с. Нікольське Єнотаївського р-ну (гр. VI, к. 1, п. 5)¹³ та с. Степне Ахтубинського р-ну (гр. IV, к. 1 п. 20)¹⁴. Волгоградська обл.: с. Бикове Биковського р-ну (гр. II, к. 1, п. 7 та п. 9)¹⁵; с. Політотдельське Ніколаєвського р-ну (південно-східна група, к. 4, п. 6)¹⁶; Саратовська обл.: Покровський могильник біля м. Енгельса (к. 7, п. 3; к. 15, п. 2; к. 25, п. 1; к. 34, п. 1)¹⁷; с. Макаровка (Меркель) Красноармійського р-ну (к. 2, п. 4)¹⁸; с. Чардим Воскресенського р-ну (к. 1)¹⁹; с. Натальїне Балаковського р-ну (к. 2, п. 1)²⁰; Самарська обл.: другий комплекс з с. Красносьолки (к. 2, п. 3)²¹; с. Гвардейці Борського р-ну (к. 13, п. 1)²²; с. Чулпан Ісаклівського р-ну (к. 1, п. 1, гр. 1)²³; с. Лузанівка Кошкінського р-ну (к. 12, п. 2)²⁴; с. Новопавлівка Красноармійського р-ну (к. 5, п. 1), де дві кістяні деталі виявлені разом з сокирою бородінського типу²⁵; с. Ягодне Ставропільського р-ну (к. 1, п. 3)²⁶; Башкирія: с. Старі Ябалакли Чишмінського р-ну²⁷. Кілька орнаментованих кілець та кам'яна булава знайдені у похованні біля с. Спартак Уральської обл. Казахстану (розкопки В. А. Кригера).

70 см, а між деталями руків'я — 12 см (рис. 1, 2)²⁹. 88 см становить реконструйована довжина «жезла» з кургану біля с. Ягідне (рис. 1, 4)³⁰. Відстань між кільцем та головкою булави у п. № 5 к. № 1 біля с. Бикове — 40 см (рис. 1, 7)³¹, а між двома кільцями у могилі к. № 2 на землях радгоспу «Солнечний» Самарської обл. — близько 60 см (рис. 1, 5)³². Таку ж довжину мав реконструйований клейнод з п. 20, к. 5 у гр. I біля с. Підгірне Калачевського р-ну Воронежської обл. (рис. 1, 3)³³. Отже, довжина «жезлів» коливається від 40 до 90 см, а діаметр — 1—2,5 см. Витончені пропорції виробів вказують на їх церемоніальне, а не побутове призначення (рис. 1, 1—6).

Матеріали для вивчення клейнодів зрубного суспільства дають не лише поховальні комплекси, а й поселення. Знахідки з селищ підтверджують великий територіальний ареал кістяних та рогових деталей, що розглядаються у статті: уламок циліндра з поперечним отвором походить з Волоського Дніпропетровської обл.³⁴; фрагмент кільця з сел. Степанівка Перевальського р-ну Луганської обл. прикрашений подвійним хрестом, вписаним у коло³⁵; кістяне кільце, подібне до знайденого у похованні біля с. Пасекове, походить з Шилівського поселення поблизу м. Воронеж³⁶; кістяну обойму, аналогічну деталям «жезлів» з поховань Покровського могильника, виявлено при розкопках, розташованого неподалік на лівому березі р. Саратовки, селища³⁷; оригінальний кістяний циліндр із зубчастим верхом знайдено на селищі Яковка I Приволзького р-ну Самарської обл.³⁸, найсхіднішою знахідкою є наконечник «жезла» з Аїтвського селища в Башкирії³⁹. До числа наконечників, на нашу думку, слід віднести відому кістяну бляху-кільце з Іллічівського селища зрубної культури на Сіверському Дінці⁴⁰. Призначення таких блях невідоме, а орнамент у вигляді широких симетричних лопатей характерний саме для наконечників жезлів: Красносьолки, Привітне, Ювілейне. Зважаючи на порівняно великий діаметр отвору — 32 мм, слід реконструювати доволі масивний держак жезла. У п. № 3 к. № 9 біля с. Криловка з Криму дерев'яна паличка, трактована як нагайка, мала діаметр 30—40 мм, а довжину — 300 мм⁴¹. Таке ж призначення можна запропонувати для кістяної бляхи з перекриття «великого поховання» у к. № 3 (гр. I) на Водянському полі біля с. Кайбели Чердаклінського р-ну Ульяновської обл. з розкопок В. О. Городцова⁴².

Загадкове призначення кістяного предмета у вигляді чотиризубої «кішки» з Лук'янівського поселення зрубної культури на Білгородщині (рис. 2, 1)⁴³. Його розміри: 60×40 мм, висота — 30 мм, знизу вирізна конічна втулка. У профіль річ нагадує букраній з трапезієподібним виступом посередині. Зважаючи на втулку для насадки на дерев'яний стрижень, можна припустити, що й ця «кішка» була наконечником «жезла». Таке припущення підтверджує знахідка другої «кішки» у Новоорловському могильнику в Самарському Заволжі (к. 1, п. 1)⁴⁴. Відмінність між ними лише у наявності вертикального отвору замість втулки. Досить широкий отвір чи втулка є неодмінною умовою при визначенні функції того чи іншого предмета як деталі «жезла» (рис. 2, 2):

Звернемо увагу на ряд знахідок кам'яних головок булави у комплексах з орнаментованими кільцями (Бикове, к. 1, п. 5 (рис. 1, 7); Пришиб; Спартак), а також кам'яну сокиру (Новопавлівка, к. 5, п. 1). Кам'яні булави та сокири за доби пізньої бронзи, коли носії зрубної культури налагодили широке виробництво бронзових, втратили значення зброї і могли використовуватись саме як клейноди. На функціональну близькість «жезлів» та булав у похованнях зрубної

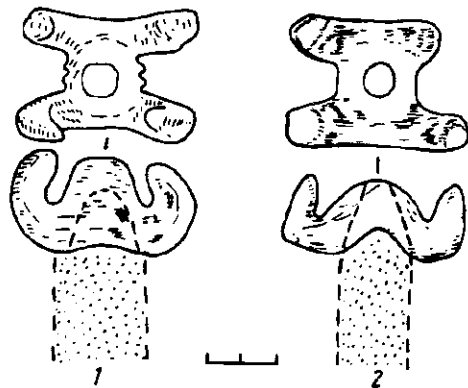

Рис. 2. Наконечники «жезлів» у вигляді подвійних букраній: 1 — Лук'янівське поселення; 2 — Новоорловський могильник.

культури вказують А. Ю. Іванов та Ю. І. Колев. У кількох випадках (Пісочне, к. 7, п. 1; Покровськ, к. 34, п. 1; Чардим) наконечник «жезла» прямо імітує булаву, а в комплексі з Лузанівки (к. 7, п. 1) — булаву з чотирма напівсферичними пиптями⁴⁵. Отже, не можна виключати певного зв'язку «жезлів» з булавами, оскільки останні стали атрибутами влади на півдні Східної Європи ще за доби середньої бронзи. На Україні не відомі поховання з такими поширеними на Волзі та Дону видами зброї, як списи, лук та стріли, а кам'яні сокири та булави трапляються. Маються на увазі, звісно, лише пам'ятки зрубної культури.

Дійшовши висновку, що кам'яні сокири та булави, виявлені у похованнях зрубної культури, були різновидами інсигній влади, можна дещо розширити коло поховань з клейнодами. Так, кам'яні сокири знайдені у курганах: с. Кордон Деркульський Уральської обл. Казахстану (к. 1, п. 2)⁴⁶; Покровськ (к. 12, п. 5)⁴⁷; с. Верхній Баликлеї Биковського р-ну Волгоградської обл. (к. 6, п. 6)⁴⁸; с. Надеждіне-Куракіне Сердобського р-ну Пензенської обл.⁴⁹; с. Петро-Михайлівка Вільнянського р-ну Запорізької обл. (к. 8, п. 2)⁵⁰. Знахідок булав трохи більше: с. Старі Ябалаки Чишмінського р-ну Башкирія (к. 28, п. 3)⁵¹; с. Нікольське Єнотаївського р-ну Астраханської обл. (гр. III, к. 1, п. 5)⁵²; Ерзовські могильники Городищенського р-ну Волгоградської обл. (гр. III, к. 1, п. 3 та гр. V, к. 1, п. 1)⁵³; с. Верхній Баликлеї, у цьому комплексі разом з розбитою сокирою знайдено і булаву; с. Бережновка Ніколаєвського р-ну Волгоградської обл. (гр. II, к. 90, п. 2)⁵⁴; с. Натальїне Саратовської обл. (к. 8, п. 1); м. Петровськ Саратовської обл.⁵⁵; с. Кам'яний Враг Кошкінського р-ну Самарської обл. (к. 2, п. 25)⁵⁶; с. Єлховий Куст Новомаликлінського р-ну Ульяновської обл. (гр. II, к. 2)⁵⁷; Підклетенський могильник біля м. Воронежа (к. 13, п. 2) та курган біля с. Мазурка Поворинського р-ну Воронежської обл.⁵⁸; хут. Ясиновський Вешенського р-ну Ростовської обл. (к. 2, п. 3)⁵⁹; с. Стила Старобешівського р-ну Донецької обл. (к. 5, п. 1)⁶⁰; Вознесенський могильник у м. Запоріжжі (к. 3, п. 1)⁶¹.

Таким чином, залишки клейнодів у тій чи іншій формі виявлені у 70 поховальних комплексах зрубної культури на величезному просторі від р. Дніпра на заході до р. Уралу на сході. Наявність клейнода можна вважати культурною ознакою, з одного боку, й свідомством суспільної неоднорідності — з іншого. Впадає в очі територіальна нерівномірність розподілу знахідок: Поволжя — 41, Подоння — 14, Україна — 9, Приуралля — 6. Найщільніша концентрація знахідок засвідчена у Самарській (17), Саратовській (12), північній частині Волгоградської (8) та Воронежській (8) областях. Серед окремих могильників переважає Покровський (5 поховань). Територія найбільшої концентрації клейнодів загалом збігається із зоною формування зрубної культури. В зоні її подальшого поширення, при збереженні традиційних формальних ознак, атрибутів влади менше. Оскільки існує певна тенденція розвитку предметів нашого дослідження — від реальних булав до символічних — можна припустити, що вона відповідає зміні історичної ситуації. Тут не можна погодитися з датуванням поховань із «жезлами», як і зрубної культури Поволжя загалом, виключно XVI ст. до н. е., що пропонують А. Ю. Іванов та Ю. І. Колев. Таке грандіозне явище матеріальної культури, як зрубна культурно-історична спільність, навіть фізично не могло сформуватися, досягти розквіту і зникнути протягом якихось ста років.

Користуючись сучасною сукупністю археологічних фактів, можна окреслити основні віхи розвитку атрибутів влади на півдні Східної Європи, починаючи від зооморфних скипетрів неолітичної доби⁶². У пам'ятках катакомбної спільності за клейноди правили кам'яні шліфовані сокири та булави, знайдені, головним чином, у неординарних похованнях⁶³. Кістяні і рогові наконечники та інші деталі «жезлів» з'являються в ужитку на переході від доби середньої до пізньої бронзи⁶⁴. У носіїв культури багатоваликової кераміки це своєрідні орнаментовані кільця, у одному з яких, як люб'язно повідомила І. Ф. Ковальова, було зафіксовано залишок дерев'яного стрижня від руків'я⁶⁵. У пам'ятках пізнього передзрубного часу доно-уральського ареалу (Синташта, Утьовка, Власівка) найпрестижнішим знаком був кістяний наконечник у вигляді конічної трубки з лопаточкою⁶⁶. Паралельно зустрічаються

кам'яні булави та сокири, інші різновиди клейнодів. З огляду на різноманітність і кількість клейнодів, є всі підстави стверджувати, що на час формування зрубної культури в середовищі скотарських племен Східної Європи стратифікація суспільства здійснилася.

Успадкувавши сталі символи скотарських племен, носії зрубної культури не винайшли чогось принципово нового на терені символіки влади. Проте вони створили оригінальні типи «жезлів»-тростин та «жезлів»-нагайок з використанням дерева, кістки та рогу. Відзначивши принципову схожість клейнодів країн Близького Сходу і зрубної культури, А. Ю. Іванов та Ю. І. Колев не стали шукати безпосереднього зв'язку між ними. Але ж існував зв'язок опосередкований, через найдавніші державні утворення на півдні Балканського півострова, зокрема Мікени. Саме на виробках з кістки та рогу збереглися яскраві зразки так званої мікенської хвилі у орнаментиці⁶⁷. З'єднуючою ланкою між ареалом зрубної культури та мікенським світом став загальновідомий Бородінський (Бесарабський) скарб, знайдений на південному заході України. З огляду на предмет нашого дослідження, Бородінський скарб взагалі можна розглядати як унікальний комплекс клейнодів: 4 нефритові сокири та уламки п'ятої, 3 алебастрові булави, 2 срібні та уламок третього наконечника списів, а також срібні кинджал і шпилька, 2 бронзові платівки окуття дерев'яної чаші⁶⁸. Добре збереглися навіть уламки сокири та списа, які втратили практичну цінність. Показово, що родовища нефриту, з якого були виготовлені бородінські сокири, знаходяться на відстані 4500 км від місця знахідки скарбу в Східних Саянах⁶⁹. Орнаментальні мотиви і техніка інкрустації золотом по сріблу на шпильці та кинджалі з Бородіно мають переконливі мікенські аналогії⁷⁰. Мікенським впливом позначені кістяні циліндри та наконечники з культур середини II тис. до н. е. дунайського регіону. Маються на увазі орнаментальні мотиви, на які звернув увагу ще Г. Чайлд⁷¹. Залишалася загадковою лише функція цих речей. Тепер же, за аналогіями з комплексів зрубної культури, їх теж можна розглядати як деталі «жезлів».

Отже, символіка влади розроблялась у зрубному середовищі не ізолювано від навколишнього світу, а з урахуванням сталих місцевих традицій та здобутків розвинутіших суспільств з оформленими рисами державності. Надавати особливого значення клейнодам могло лише соціально диференційоване суспільство. Комплекси з рештками «жезлів» (булав, сокир, нагайок, тростин) помітно вирізняються на тлі одноманітного уніфікованого обряду поховання племен зрубної спільності, супроводжуваний інвентар яких обмежувався одним-двома ліпними горщиками.

З 70-ти 42 поховання у курганах були основними, 5 — супроводжувалися досипками і лише 11 — впускні. Щодо інших 12-ти комплексів потрібної інформації немає. У курганах з багатьма основними похованнями комплекси з жезлами займали, як правило, центральну позицію. Для них характерні складні поховальні споруди з використанням великої кількості дерева, каміння, трави. Розміри 34-х ям більші середньостатистичних (1,5×1,1×0,9) і лише 9-ти — менші. Інформації про ставово-вікові особливості похованих з «жезлами» обмаль. Проте вона досить красномовна: 42 дорослих, з них — 9 чоловіків та 1 жінка, 3 підлітки та двоє дітей. 4 поховання виявилися кенотафами, а ще 4 — здійснені за обрядом кремації. Відсоток кремованих (5,7) помітно нижчий, ніж у виліпленій групі поховань служителів культу зрубної культури, де він сягає 21,4%⁷². У 33-х комплексах виявлені бронзові речі, серед них 23 ножі. Залишки жертвних тварин (коні, бики, вівці) виявлені у 12-ти випадках, супутня їжа — у 19-ти, набори альчиків — у трьох. Важливо, що у 18-ти похованнях з «жезлами» виявлена зброя (наконечники списів та стріл, кинджали).

Поховання із зброєю, зосереджені у Поволжі та Середньому Подонні, презентують найдавніший хронологічний пласт поховань зрубної культури з широким колом датуючих речей (наконечники списів, ножі, кістяні пряжки з двома-трьома різновеликими отворами, крем'яні наконечники стріл) і з насиченою абашівськими ремінісценціями керамікою. В цілому ці пам'ятки синхронні Сеймінському могильнику і можуть бути датовані XVI ст. до н. е. Така дата підтверджується визначенням віку п. № 2 к. № 1 біля с. Ішеєвка

Ульяновської обл. — 1649±60 років до н. е. та к. № 4 11 Федорівського могильника — 1585±50 років до н. е.⁷³ XVI ст. до н. е. визначене як найбільш обґрунтована дата для турбінсько-сеймінських пам'яток⁷⁴. Курган № 1 біля с. Красносьолки репрезентує наступний етап розвитку зрубно́ї культури — класичний або ж розвинутий, коли з поховальних комплексів зовсім зникають предмети озброєння, а їх рудименти фіксують лише клейноди. У цей час відбувається розселення носіїв зрубно́ї культури в усіх напрямках до Уралу і Дніпра. Ідентичні орнаменти на «жезлах»-нагайках Самарщини, Луганщини, Херсонщини засвідчують їх синхронність. Мікенський стиль у орнаментіці з'являється у XVI ст. до н. е., але найбільше його поширення припадає на XV ст. до н. е.⁷⁵ Мається на увазі, природно, далека периферія мікенського світу, що й підтверджують матеріали зрубно́ї культури. Знахідка деталі «жезла» на поселенні сабатинської культури біля с. Волоське на Дніпропетровщині⁷⁶ свідчить, що клейноди зрубно́го суспільства не втрачали своїх функцій і в наступні два століття (XIV—XIII ст. до н. е.).

Незважаючи на об'єктивну неповноту археологічного матеріалу, все-таки можна ловити певну тенденцію у змінах символів влади та їх носіїв протягом XVII—XV ст. до н. е. Якщо у передзрубний період клейноди були зосереджені в руках воєнної аристократії і ця традиція перейшла у ранній період розвитку зрубно́ї культури, то з часом обставини змінились. Стабілізація політичної ситуації призвела, на наш погляд, до падіння престижу мілітарної символіки та атрибутики. Не виключено, що носії активної воєнної функції мігрували з півдня Східної Європи, оскільки перекваліфікуватися у мирних скотарів та землеробів вони вже не могли, стаючи тягарем для суспільства з обмеженим економічним потенціалом. Владні функції разом з атрибутами переходять до осіб цивільного профілю. За мирних умов життя булава поступається місцем «жезлу», хоча й не виходить, як атрибут влади, з ужитку повністю. Нефритова булава знайдена у зрубно́му горизонті Іллічівського селища на Северському Дініці⁷⁷.

Фольклорні матеріали свідчать, що мала місце сакралізація клейнодів. В. Я. Пропп у переліку чарівних знарядь з російських казок згадує костур, дубину, нагайку, палицю, тростину⁷⁸. Він вказує на зв'язок речей такого роду з «живим деревом», що робить їх джерелом родючості. У одній з казок «нагайка-живулька» оживляє мерця⁷⁹. Так клейноди перейшли з «доісторичного» періоду в історичний і політико-адміністративній структурі козацтва України відповідала система клейнодів, серед яких фігурують «булави та... трості»⁸⁰, що ніби уособлюють одвічні руйнівний та творчий аспекти влади.

Примітки

¹ Кульчицький В. С. Клейноди // РЕ IV.— К., 1970.— Т. 2.— С. 394.

² Отрощенко В. В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА.— 1986.— № 3.— С. 227—232.

³ Там же.— С. 230.

⁴ Отрощенко В. В. Погребения с жезлами у племен срубной общности // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Луганск, 1990.— С. 85—87.

⁵ Гершкович Я. П., Евдокимов Г. Л. Об одной категории костяных изделий срубной культуры // СА.— 1982.— № 4.— С. 228—231.— Рис. 2.

⁶ Писларий И. А. О методе проверки однородности массива археологических памятников // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 189.— Рис. 9, 5.

⁷ Ковалева И. Ф., Андросов А. В., Шалобудов В. Н., Шахров Г. И. Исследование курганов группы «Долгой Могилы» у с. Терны в Приорелье // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья.— Днепропетровск, 1987.— С. 10.— Рис. 2, 5.

⁸ Ковалева И. Ф. Срубные погребения с наборами альчиков // Исследования по археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1990.— С. 63.— Табл. 1.

⁹ Гершкович Я. П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней-поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 52.— Рис. 5, 1, 6.

¹⁰ Сизонов В. Н. Скорняковские курганы в Воронежской губернии Задонского уезда // Труды МАО.— 1888.— Т. 12.— Табл. А, 9.

- ¹¹ Качалова Н. К. Ильменские курганы // АСГЭ.— 1970.— Вып. 12.— С. 7—34.— Рис. 11, 4.
- ¹² Мошкова М. Г., Федорова-Давыдова Э. А. Работы Цимлянской экспедиции 1970 г. // Археологические памятники Нижнего Подонья.— М., 1974.— Т. 1.— С. 44.— Табл. VI, 5.
- ¹³ Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. Е. Раскопки курганов в зоне строительства Калмыцко-Астраханской и Никольской рисовых оросительных систем // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья.— М., 1989.— С. 124.— Рис. 104, 1.
- ¹⁴ Шнайдитейн Е. В. Раскопки курганов в Астраханской области // АО 1982.— М., 1984.— С. 187.
- ¹⁵ Смирнов К. Ф. Быковские курганы // МИА.— 1960.— № 78.— С. 223.— Рис. 21, 8, 11.
- ¹⁶ Смирнов К. Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области // МИА.— 1959.— № 60.— С. 239—241.— Рис. 15, 1.
- ¹⁷ Rykov P. Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wol Wolga // ESA.— 1.— Helsinki, 1927.— S. 73—84, abb. 19, 6; 24, 6.
- ¹⁸ Синицын И. В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья // Уч. зап. Сар. IV.— 1947.— Т. XVII.— С. 77—79.— Рис. 51.
- ¹⁹ Рыков П. С. Археологическая экспедиция по Хопру // Сообщения ГАИМК.— 1931.— № 8.— С. 33.
- ²⁰ Малов Н. М. Исследование памятников эпохи меди и бронзы в Саратовском Поволжье // АО 1979.— М., 1980.— С. 153.
- ²¹ Моргунова Н. Л., Порохова О. И. Работы Оренбургского пединститута // АО 1986.— М., 1988.— С. 186—188.
- ²² Матвеева Г. И., Скарбовенко В. А. Курганный могильник у с. Гвардейцы // Очерки истории и культуры Поволжья.— Куйбышев, 1976.— Вып. 2.— С. 165.
- ²³ Петров Ю. Э. Костяные пряжки раннесрубного времени на территории Среднего Поволжья // Культуры бронзового века Восточной Европы.— Куйбышев, 1983.— С. 119.
- ²⁴ Васильев И. Б. Лузановский курганный могильник // Средневожская археологическая экспедиция.— Куйбышев, 1977.— С. 43.— Рис. 20, 13.
- ²⁵ Скарбовенко В. А. Погребения эпохи бронзы Новопавловского могильника // Древние и средневековые культуры Поволжья.— Куйбышев, 1981.— С. 17.— Рис. 4, 6, 7.
- ²⁶ Кузьмина О. В. Классификация абашевский и срубно-абашевских погребений Лесостепного Поволжья // Древняя история Поволжья.— Куйбышев, 1979.— С. 94, 95.— Рис. 3, 7, 8.
- ²⁷ Горбунов В. С., Морозов Ю. А. Периодизация срубной культуры Приуралья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 116.— Рис. 3, 20.
- ²⁸ Тихонов Б. Г. Курганы в урочище Орлиное Болото // АО 1985.— М., 1987.— С. 107; Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П. Курганы эпохи бронзы Побитожья.— Воронеж, 1988.— С. 131.
- ²⁹ Синюк А. Т., Погорелов В. И. Периодизация срубной культуры Среднего Дона // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 145, рис. 4, 4, 6, 7. У підтекстові до рис. 4, 4, 6, 7 допущена похибка. Замість «Стояново» слід читати «Пасеково». Див.: Погорелов В. И. Отчет об археологических исследованиях Толучеевского отряда // Архів археологічної лабораторії Воронежського педагогічного інституту.
- ³⁰ Кузьмина О. В. Указ. соч.— С. 87.— Рис. 1, 7.
- ³¹ Смирнов К. Ф. Быковские курганы.— С. 173.— Рис. 1, 4, 5.
- ³² Пестрикова В. И. I курганный могильник у совхоза «Солнечный» // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья.— Куйбышев, 1977.— С. 74.— Р. 3, 4.
- ³³ Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П., Беседин В. И. Новостроечные раскопки древних курганов в Воронежской области.— Воронеж, 1990.— С. 11.— Рис. 4, 29—30.
- ³⁴ Шарафутдинова И. Н. Степное поднепровье в эпоху поздней бронзы.— К., 1982.— С. 139.— Рис. 57, 3.
- ³⁵ Бровендер Ю. М. Новые сведения о домостроительстве у племен срубной культуры на Северском Донце // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Луганск, 1990.— С. 50.
- ³⁶ Пряхин А. Д. Поселения абашевской общности.— Воронеж, 1976.— С. 44.— Рис. 10, 17.
- ³⁷ Галкин Л. Л. Работы Средневожской экспедиции // АО 1974.— М., 1975.— С. 144.
- ³⁸ Зудина В. Н., Кузьмина О. В. Поселения эпохи бронзы на юго-западе Куйбышевской области // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья.— Куйбышев, 1977.— С. 70.— Рис. 6, 1.
- ³⁹ Материали розкопок Ю. О. Морозова.
- ⁴⁰ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 158—160.— Рис. 5.
- ⁴¹ Колотухин В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1982 г. // Архив ИА АН УССР.— 1982/5 «б».— С. 34, 35.

- ⁴² Попова Т. Б. Керамика Мелекесских курганов // Тр. ГИМ.— М., 1953.— Вып. 22.— С. 61.— Рис. 2, 3.
- ⁴³ Качалова Н. К. Лукьяновское поселение и некоторые вопросы срубной культуры // АС-ГЭ.— 1974.— 16.— С. 8.— Рис. 5, 9; Килейников В. В. Орудия труда Лукьяновского поселения эпохи поздней бронзы // Проблемы археологического изучения Доно-Волжской Лесостепи.— Воронеж, 1989.— С. 125.
- ⁴⁴ Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Периодизация памятников срубной культуры Лесостепного Поволжья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 87.— Рис. 3, 15.
- ⁴⁵ Васильев И. Б. Указ. соч.— С. 43.— Рис. 20, 3; 21, 2.
- ⁴⁶ Рыков Р. Ор. sit.— S. 66, abb. 17 a.
- ⁴⁷ Рыков Р. Ор. vit.— S. 77, abb. 21, 5.
- ⁴⁸ Мыськов Е. П. Кенотаф эпохи бронзы из курганного могильника Верхний Балыклей // Культуры бронзового века Восточной Европы.— Куйбышев, 1983.— С. 141.— Рис.— 2, 6.
- ⁴⁹ Рыков П. С. Указ. соч.— С. 32—34.
- ⁵⁰ Ляшко С. Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // АО 1981.— М., 1983.— С. 284. Спочатку це поховання було віднесене до культури багатоваликової кераміки.
- ⁵¹ Морозов Ю. А., Нигматуллин Р. А. Раскопки Старо-Ябалаклинского могильника // АО 1974.— М., 1975.— С. 165.
- ⁵² Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч.— С. 97, 98.— Рис. 75, 3.
- ⁵³ Мыськов Е. П. Погребения срубной культуры Евразовского курганного могильника // Древности Волго-Донских степей.— Волгоград, 1990.— С. 46, 51.
- ⁵⁴ Синицын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана // МИА.— 1960.— № 78.— С. 92.— Рис. 35, 1.
- ⁵⁵ Круглов А. П., Подгаецкий Г. В. Родовое общество степей Восточной Европы.— ИГА-ИМК.— 1935.— Вып. 119.— С. 42, 43.
- ⁵⁶ Васильев И. Б. Каменнобронзовый курганный могильник // Очерки истории и культуры Поволжья.— Куйбышев, 1976.— Вып. 1.— С. 32.— Рис. 11, 2.
- ⁵⁷ Галкин Л. Л. Раскопки курганов в долине р. Авраль // АО 1973.— М., 1974.— С. 143.
- ⁵⁸ Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П. Указ. соч.— С. 154.— Рис. 55, 108, 120.
- ⁵⁹ Житников В. Г. Раскопки на севере Ростовской области // АО 1983.— М., 1985.— С. 118.
- ⁶⁰ Косиков В. А., Литвиненко Р. А. Раннесрубный погребальный комплекс в Северо-Восточном Приазовье // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1989.— С. 117, 118.
- ⁶¹ Гринченко В. А. Могила № 3. Щоденник розкопок на Дніпрозаводбуді 1930 р. // Архів ІА АН України.— ВУАК/Дн.— Ф. 18.— № 73, 74.
- ⁶² Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія.— 1972.— № 6.— С. 3—9.— Рис. 1—3.
- ⁶³ Шарифутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія.— 1980.— № 33.— С. 66—70; Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века.— Днепрпетровск, 1989.— С. 78.— Рис. 2.
- ⁶⁴ Державин В. Л. Погребения в каменных ящиках средней бронзы в Степном Предкавказье // КСИА АН СССР.— 1984.— Вып. 177.— С. 94.— Рис. 1, 1—3.
- ⁶⁵ Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке.— Днепрпетровск, 1981.— Рис. 4, 3—5.
- ⁶⁶ Винников А. З., Синюк А. Т. По дорогам минувших столетий.— Воронеж, 1990.— С. 132.— Рис. 28, 5.
- ⁶⁷ Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий.— М., 1977.— С. 48—50.— Рис. 12.
- ⁶⁸ Кривоцова-Гракова О. А. Бессарабский клад.— М., 1949.— С. 6—18.— Табл. I—XVIII.
- ⁶⁹ Шишлина Н. И. О каменных изделиях Бородинского клада // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 178.
- ⁷⁰ Кривоцова-Гракова О. А. Указ. соч.— С. 24—27.— Таб. XIX.
- ⁷¹ Childe G. V. The Minoan influence on the anubian bronze age // Journal of Helladic studies.— 1930.— Vol. 1.— P. 255—262.
- ⁷² Отроченко В. В. К проблеме выделения «жреческих» комплексов среди погребений срубной культурно-исторической общности // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 73.
- ⁷³ Кузьмина О. В. Взаимоотношения аббашевских и срубных племен в Лесостепном Поволжье: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук // ИА АН России.— 1983.— С. 14.
- ⁷⁴ Черных Е. Н., Кузьминых С. В. Древняя металлургия Северной Евразии.— М., 1989.— С. 259—261.

- ⁷⁵ *Tasic N.* The problem of «Mycenaean influences» // *Balkanica*. — 1973. — Т. 4. — Р. 32.
- ⁷⁶ *Шарафутдинова И. Н.* Степное Поднепровье... — С. 139. — Рис. 57, 3.
- ⁷⁷ *Косиков В. А., Литвиненко Р. А.* Указ. соч. — С. 117.
- ⁷⁸ *Пропп В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. — Л., 1986. — С. 191.
- ⁷⁹ *Там же.* — С. 196.
- ⁸⁰ *Ткаченко В.* Національна символіка в контексті історії України // *Голос України*. — 1991. — № 107. — С. 13.

В. В. Отрощенко

КЛЕЙНОДЫ СРУБНОГО ОБЩЕСТВА

В статье рассматриваются некоторые категории погребального инвентаря срубной культуры, которые не являются орудиями труда, оружием, украшениями и представляются, по мнению автора, символами власти. Основываясь на бесспорной находке «жезла» в погребении срубной культуры (см. статью А. Ю. Иванова и Ю. И. Колева в этом номере журнала) автор идентифицирует аналогичным образом серию костяных, роговых, каменных и бронзовых предметов на деревянной основе из 70-ти погребений срубной культуры, открытых на огромной территории от Урала до Днепра. Показательно, что в предсрубное и раннесрубное время клейноды встречаются чаще всего в захоронениях с оружием. В период же развитой срубной культуры оружие из погребений исчезает, но клейноды остаются, указывая на исполнителей административных функций в условиях мирного развития общества.

V. V. Otroshchenko

CLEINODES OF THE SRUBIAN SOCIETY

Some categories of the burial stock of Srubian culture are considered in the paper. They are not tools, arms or adornment but, in the author's opinion, symbols of power. Proceeding from indisputable finding of a «rod» in the burial mound of Srubian culture (see the paper by A. Yu. Ivanov and Yu. I. Kolev in this issue) the author identifies similarly a series of ivory, horny, stone and bronze subjects on a wooden base from 70 mounds of Srubian culture discovered in a vast territory from the Urals to the Dnieper. It is interesting that at the Presrubian and Early-Srubian time cleinodes are met more often in burial mounds with arms. In the period of the developed Srubian culture arms from burial mounds disappeared, but cleinodes remained and show us administrative functionals under conditions of peaceful development of the society.

Одержано 12.06.1991